

POZNÁMKY K DĚJINÁM STŘEDNÍ EVROPY I.

J. Vrána

Východní oblasti Svaté říše římské se postupným přijetím křesťanství staly sice integrální součástí Evropy, ale jejich situace na pomezí je provždy poznamenala: byly vstupní branou do Evropy, branou, kterou chtěly mnohokrát vstoupit různé východní národy či kmeny se svým pustošivým způsobem života. Tyto východní oblasti, které označujeme jako Střední Evropa, se několikrát zasloužily o záchranu Evropy. Tuto svou roli mohla Střední Evropa hrát pouze tehdy, byla-li součástí evropského celku, byla-li pevně spojena se západní Evropou. Toto spojení mělo zásadní význam i obecně, nejen v případě ohrožení - - vzpomeňme na dobu rozkvětu Střední Evropy za Karla IV., kdy se dokonce centrum říše přesunulo na čas do této oblasti, a na bedný její stav v době, kdy husitská vykopala příkop mezi našimi zeměmi a Západem. Zatímco na počátku českých dějin stojí misijní světec Vojtěch, který neobyčejně ovlivnil podobu Evropy ve smyslu integrálním, a první vskutku křesťanský panovník Václav, který se stal symbolem české státnosti, husitství projevilo důsledky opačné: přispělo k dezintegraci Evropy a předvedlo, co znamená země bez křesťanského panovníka. Později, díky státnickému dílu habsburské dynastie, se opět podařilo vytvořit ve Střední Evropě větší státní celek, který byl jakožto integrální součást Svaté říše římské opět schopem mimo jiné ochránit Evropu. Habsburská monarchie ve Střední Evropě byla typickým útvarem na pomezí Východu a Západu, v němž se křížily západní a východní vlivy, přičemž to byl útvar, který byl schopen vytvořit si na základě těchto různých vlivů svůj vlastní styl - kulturní, sociální, ale i politický. Dokonce je možné říci v určitém zjednodušení, že pokud v určitém období převážil jeden vliv, vedlo to ve Střední Evropě k neblahým důsledkům. Jako příklad můžeme uvést situaci po nástupu Habsburků na český trůn - permanentní konflikty mezi stavy a panovníkem měly vposledku pozitivní

účinky do té doby, dokud nezmítla na obou stranách zásada německého, augsburského míru cuius regio eius religio. Nebo, jak později ukážeme, když do Střední Evropy vstoupila idea západní proveniencie, idea jednotného národního státu, vedlo to k postupné destrukci této oblasti. Středoevropská habsburská monarchie byla totiž nadnárodní monarchie, napůl německá a napůl slovanská, ale i uherská, italská, židovská atd. Habsburkové byli ostatně vždy reprezentanti říšské nadnárodní ideje a to až do svého konce jako panovnické dynastie. Toto jejich nadnárodní poslání - jako jediná dynastie v Evropě! - a jejich vždy evropská politika jsou podle mého názoru dodnes aktuální.

Ti, kdo dnes uvažují o dějinách Střední Evropy, většinou shodně pokládají zánik dunajské monarchie za počátek konce Střední Evropy, za tragédii, v jejímž konečném důsledku vstoupila do Evropy východní říše ruská a usadila se zde patrně na velmi dlouho. Je smutné, že tento pustošivý totalismus nejen zajal naše životy, ale otrávil i naše duše, že degenerace nejlepších Středoevropanů musí po desetiletí vynakládat své nejlepší síly na to, abychom se nějak vyrovnali s důsledky a následky tohoto vlivu.

Spatřujeme-li počátek konce jedné celé epochy Střední Evropy v zániku dunajské monarchie, pak se také musíme ptát, proč k této události došlo, přičemž se nesmíme vyhnout otázce, jaký byl náš vlastní podíl na ní. Monarchie fakticky zanikla v důsledku první světové války, na základě rozhodnutí vítězných mocností, ale v podstatě to byla vlastní, středo-evropská konstelace, která ji zničila. Již dlouho před první světovou válkou byla monarchie útvar, který neměl sil a dostatek politické vůle a nezbytného konsensu k řešení vlastních politických, sociálních a především národnostních problémů. Většina pokusů - a bylo jich nemálo! - selhala, a tak se v posledních desetiletích existence monarchie obecná pozornost - možná v tušení konce - prostě upínala jinam, hlavně ke kultuře. Tento zlatý věk středoevropské kultury pak první světová válka ukončila také. Vídeň na přelomu století a před první světovou válkou byla jakýmsi vzorcem - na jedné

straně dosavadního středoevropského vývoje v jeho pozitivních charakteristikách a na straně druhé obsahovala i zárodky budoucího neblahého vývoje. Vzpomeňme na ty nejruznější spisovatele a umělce světového jména, na onu živou a plodnou přítomnost nejruznějších národů a národností, na vybrané formy společenského styku mezi lidmi, které pěstovala hlavně šlechta (Theodor Roosevelt, když byl jednou dotázán, jaký typ se mu při jeho cestách po Evropě zdál nejsympatičtější, odpověděl: rakouský gentleman), a na druhé straně vzpomeňme na ony různé duchovní zárodky fašismu a antisemitismu. Všichni věděli, že se něco chýlí ke konci, ale nikdo o tom nemluvil, jako v duchu jedné strofy z operety Johanna Strausse Die Fledermaus: Štasten je, kdo zapomíná, co nelze změnit. Monarchie již nebyla schopna vytvořit nějakou novou, společnou státní ideu, nebo lépe řečeno uskutečnat v nových podmínkách tu tradiční a pravou ideu nadnárodní monarchie, ideu, která by byla schopna k sobě vázat dostatečnou míru loyality nejruznějších národů a národností, žijících ve Střední Evropě. Nacionalismus, který se ve Střední Evropě zrodil po napoleonských válkách, již dávno zvolna, ale jistě nastoupil svou cestu, kterou charakterizoval Franz Grillparzer jako cestu od "humanity přes nacionalitu k bestialitě". To velké množství jazyků ve Střední Evropě přestalo sloužit ke komunikaci a začalo sloužit k oddělení, odlišení, separaci a nenávisti. Sen o monarchii „Rakušanů, Slovanů a Maďarů byl v troskách; Nestroy: Die beste Nation ist Resignation.

x x x

Prof. Rehate Riemecková nazvala svou knihu Střední Evropa Bilance jednoho století. Hlavní idea této knihy je podle mého názoru zcela platná a historicky ověřitelná: rozpad a zničení Střední Evropy souvisí s přijetím a realizací myšlenky jednotného národního státu v tomto prostoru. Cestu této myšlenky a etapy její realizace budeme v naší úvaze stručně sledovat, přičemž se náš výklad nebude vždy krýt s výkladem prof. Riemeckové, na což vždy upozorníme.

Je sice pravda, jak tvrdí R. Riemecková, že požadavek národní jednoty vznesený v roce 1848 na frankfurtském parlamentu (prvním německém národním shromáždění) byl ještě v souvislostech duchovních ideálů německé klasické filosofie a literatury, tj. že národní jednotu byla pokládána za jednu z podmínek dosažení svobody člověka vůbec, ale je to pravda jen do jisté míry. Jednota národa a státu byla totiž nejen neproveditelnou, ale také nebezpečnou iluzí v podmínkách Střední Evropy, v níž žili Němci historicky těsně propojeni s ostatními národy. Schellingova slova o tom, že takový útvar (tj. homogenní Německo ve střední Evropě) by mohl být vytvořen pouze "smrtnou amputací", která by novému výtvaru nedávala šanci dlouhého života (v dopise Waitzovi z února 1849), se ukázala jako prorocká.

Položme si však nejprve otázku. V čem vidělo vznikající novověké myšlení specifický význam státu, proč se v 19. století tak silně projeví snahy středoevropských národů, a Němců především, o vlastní národní stát? Neboť tu není místa pro širší teoretický rozbor, odpovíme stručně několika Hegelovými myšlenkami, idejemi, které silně ovlivnily německé politické myšlení. Podle tohoto velkého myslitele je teprve stát předpokladem dějin - národy mohou dlouho žít bez státu než přijdou na to, dosáhnout tohoto svého určení, a teprve poté začínají žít dějinně (vzpomeňme v této souvislosti na argumentaci E. Bělohorského proti dokumentu Charty 77 Právo na dějiny, která se sice z jedné strany zakládala na adekvátní kritické interpretaci tohoto Hegelova pojetí, a na postižení jeho důsledků, avšak z druhé strany nepochopila, že Právo na dějiny vycházelo především z problematiky dějinné paměti). Teprve pro Hegela s jeho filosofickou radikalitou se stala civitas terrena "božskou ideou, která existuje na zemi". Hegelovo pojetí státu (nejen Hegelovo, ale i celé řady německých filosofů a myslitelů) hluboce ovlivnilo celé středoevropské myšlení: stát se v tomto pojetí stal něčím víc než přirozeně se rozvíjícím útvarem na základě jistých politických, ekonomických a kulturních procesů, tak jako tomu bylo na západě Evropy. Pro Středoevropana se stal stát předmětem

extatické, téměř nadpřirozené aktivity, mimořádnou syntézou vůle a činu. Německý teoretik státu Adam Müller (1779 až 1829) o státu mluvil takto: "Stát není pouhou manufakturou, dvorcem, pojišťovnou nebo merkantilistickou společností; je to vroucí spojení všech fyzických a duchovních potřeb, všeho fyzického a duchovního bohatství, všeho vnitřního i vnějšího života národa v jeden velký, energický, nekonečně pohyblivý a živoucí celek." (Vom Geiste der Gemeinschaft, Kröner Verlag, s. 36). Jakoby teprve stát zakládá možnost dějinně jednat, jakoby to byla vůbec ta primární aktivita, která otevírá všechny další možnosti. Teprve stát je výzva k svobodnému jednání, on vyjadřuje hledisko sub specie aeterni, kterému musíme odpovědět, za kterým musíme jít. Tomuto exaltovanému pojetí státu, kterému propadla celá řada středoevropských myslitelů - z našich jmenujme T.G. Masaryka a J. Patočku -, na druhé straně odpovídá pozoruhodná obecná lhostejnost vůči rozličným aktům státu, jakoby stát byl něčím cizím, co občané nezakládají a nekonstituují. A to nemluví o tom, že by nad občanem a státem a nad jejich vzájemným vztahem měl stát soudce - zákon. Opakujeme: stát podle tohoto pojetí umožňuje národům žít dějinně, dává německým, českým atd. dějinám teprve smysl, zbavuje je jejich malosti a slabosti. To jsou podle mého názoru jedny z duchovních předpokladů středoevropské tragédie. Abychom však byli k Hegelovi spravedliví, dodejme, že jeho politické myšlení mělo celou řadu poloh, na které bylo později zapomenuto. Tak například podle tohoto myslitele mimo stát stojí tři oblasti, které jsou účelem samy o sobě: umění, filosofie a náboženství; o nějaké jejich služebnosti vůči státu nemůže být řeči, spíše naopak. Nebo: pro sílu státu není rozhodující jeho velikost, počet obyvatel či velikost armády, nýbrž duch ~~armády~~ národa. A konečně myšlenka téměř prorocká: zrušení všech rozdílů v sociálním a politickém tělese za účelem posílení moci a jednoty státu znamená skutečný konec svobody. Pouze v organizaci těchto rozdílů spočívá hloubka svobody; podle Hegela (viz Enzyklopädie, § 541) musí být rozdíly uchovávány a chráněny a nesmí být proti nim stavěna "abstraktní" jednota, falešný obecný "státní zájem".

Zatímco v západní Evropě se v průběhu vzniku novověkého státu vytvořily také jednotné, "státní" národy, tj. stát nebyl založen národem, existujícím před státem, nýbrž naopak, ve Střední Evropě novověké státy nevyvinuly žádné národní vědomí, vztažené ke státu. Jak konstatuje Gerhard Wilflinger: "Zatímco v západní Evropě vytvořily novověké státy velké národy, stalo se osudem pojmu národ v Německu a ve Střední Evropě, že zůstal bez státu." (viz Střední Evropa VII., samizdat Praha 1987, s. 8). Národy, které se ve Střední Evropě konstituovaly primárně jazykově a kulturně si posléze, pod vlivem francouzské revoluce a především napoleonské vlády nad Evropou, vytyčily za cíl vytvoření politického národa, národního státu.

Jak však bylo možné uskutečnit požadavky nového "politického národního vědomí" v podmínkách Střední Evropy, v níž se státní hranice téměř nikde nekryly s národnostními? Navíc byla Střední Evropa tradičně doménou partikularismů - partikulárních států, partikulárního vědomí a partikulárních loyalt, které jen velmi obtížně - v jistých obdobích však velmi efektivně - přerůstaly v univerzálnější pochopení podmínek její existence. Všechny pokusy německých králů a císařů (později rakouských císařů) zavést v rámci Svaté říše nějakou účinnější organizační formu ztroskotaly. Vestfálským mírem byl dokonce protiklad mezi císařem a říšskými stavy sankcionován: Instrumenta Pacis Osnabrugense et Monasteriense platily až do konce Svaté říše za napoleonských válek jako základní říšský zákon. Práva císaře zde byla jednou provždy omezena ve prospěch říšských stavů, respektive jednotlivých zemí, Samuel Puffendorf se proto mohl v roce 1667 vyjádřit ve svém spise *De statu imperii Germanici* takto o Říši: *irregulare aliquod corpus et monstro simile*. Avšak tento stav měl svá pozitiva, měl své přednosti, které ovšem můžeme plně ocenit až dnes. Ve své době je ocenil například Jean-Jacques Rousseau ve svém Výtahu z plánu na věčný mír pana abbé ze Saint-Pierre: "Evropský státní systém má významnou podporu: totiž Německou říši, které ze srdce Evropy drží všechny ostatní mocnosti na uzdě a snad může ještě více sloužit bezpečnosti druhých než

své vlastní... Nehledě na chyby říšské ústavy je práce jisté, že pokud existuje, nemůže být porušena rovnováha Evropy..." V poslední době ocenil tehdejší teritoriální a kulturní, ale i politickou pestrost německých států historik Wolf Gruner, který v práci Německá otázka (C.H. Beck 1985) napsal, že tak silný princip konfrontace a kooperace teritorií a politických organizačních forem neplatil nikde v Evropě jako pod střechou Svaté říše římské. Co to podle něj znamenalo? Za prvé, že jednotlivci byla v určitém rámci dána možnost zvolit si náboženství, stát a universitu. Za druhé, na rozdíl od centralisticky organizovaných národních států, byla zde větší připravenost ke změně a mobilitě přesahující státní hranice. Dodejme ovšem, že včetně emigrace.

Teprve v průběhu francouzské revoluce se zrodil "jediný a nedělitelný" francouzský národ, který se konstituoval jakožto "politická vůle". Stal se cílem a normou politiky a Napoleon předvedl Evropě, jaká je síla národního státu, který je hnán jednotnou vůlí národa. Tento prvek, který se odrazil ve středoevropských národních hnutích, v německém zvláště, budeme dále označovat jako "racionální komponentu" těchto hnutí, v níž šlo především o politicko-sociální emancipaci z tradičních feudálních vazeb. Vedle této komponenty hrála ve Střední Evropě významnou roli ještě druhá komponenta, vyrůstající z německého romantismu, kterou budeme označovat dále jako "iracionální". Šlo o směr romantizující, idealizující a nekriticky hodnotící vlastní dějiny a kulturu, spekuující o národních dějinách a jejich specifikách. Obě tyto komponenty se navzájem ovlivňovaly a prolínaly v průběhu vývoje středoevropských národů k národním státům.

Jak jsme již uvedli, pod vlivem francouzské revoluce se změnil do značné míry německý nacionalismus - z původního nacionalismu kulturního, v němž se spojoval cit pro národní individualitu s universalismem, se postupně stával nacionalismus politický. Představa kulturního národa, který politickou jednotu nepotřebuje, a snad právě proto může zůstat "světobčanem", se postupně politizovala. V diskusi o vhodné politické formě pro Německo se objevily různé názory a nelze říci,

že by státně mocenská idea byla nejsilnější a určující. Těch, kteří se obávali důsledků vzniku německého národního státu ve Střední Evropě, bylo mnoho. Byli to především ti, kdo se poučili z aktuálního historického vývoje a ve svých politických úvahách vyobázeli ze zkušenosti s napoleonskou univerzální monarchií a brali ideu rovnováhy v Evropě vážně. Obecně můžeme konstatovat, že idea rovnováhy v Evropě, jedna ze základních politických idejí kontinentu, která měla řadu vynikajících zastánců, byla od počátku největší překážkou cesty ideje národního státu ve Střední Evropě a setkávala se s nenávisnými výpady - vzpomeňme například na útoky německých romantiků a nacionalistů na Metternichův systém. Idea rovnováhy určovala politický evropský systém až do 1. světové války. Byla vytvořena na Vídeňském kongresu Metternichem, Castlereaghem a Talleyrandem a spočívala v názoru, že žádná z pěti evropských mocností (Anglie, Francie, Rusko, Rakousko a Prusko) nesmí být sama tak silná, aby dosáhla hegemonie. V roce 1806 zanikla Svatá říše římská a ještě před koncem napoleonských válek pracovali mnozí státníci na budoucím uspořádání Německa - zatímco na jedné straně snili někteří, jako svobodný pán von Stein, o znovuoobnovení Svaté říše na německém nacionálním základu, druzí, jako například za pruskou stranu Wilhelm von Humboldt, uznávali nutnost zřeknutí se požadavku německé jednoty a pracovali na projektu vytvoření nového Německa jako spolkového státu, nebo lépe řečeno spolku států. Výsledkem bylo založení Německého spolku (Deutscher Bund) v červnu 1815. Humboldt sice pochopil nutnost rovnováhy ve Střední Evropě, co se týká celé Evropy byl však ovládnán představami o revanši, tvrdému postupu vůči poraženému. Vůči Francii prosazoval tvrdou linii, podporován vojáky Blücherem, Gneisenauem, Boyenem atd. Díky Castlereaghovi, který napsal v jednom memorandu, že mírové smlouvy nemají mít funkci "shromážďovat trofeje, nýbrž se pokoušet... přivést svět znovu k mírovým zvyklostem", a dalším byl však nakonec vytvořen perspektivní evropský systém. Jak vysoko stáli tito muži, Humboldt, Gentz, Metternich, Castleragh, kteří se dokázali na základě

hlubokých politických reflexí zřící svých původních vlastních politických idejí, jako například německého národního státu, jen proto, aby zajistili skutečný mír v Evropě, nad politiky, kteří uzavírali Versailleský mír! Politici Versailleského míru nejenže byli ovládnuti duchem evanše, připomeňme si, jak například T.G. Masaryk radil Wilsonovi, aby Spojenci vtáhli do Berlína a úplně vojensky zničili Prusko (Masaryk pak upřímně přiznává: "Prezident byl snad silnějším pacifistou než já", viz Světová revoluce, Praha 1928, s. 370), ale po tragických zkušenostech se střeoevropským nacionalismem je nenapadlo nic lepšího než vyhlásit právo na sebeurčení národů, které pak působilo jako přilítí oleje do ohně a v konečných důsledcích vedlo k definitivnímu zničení nejen versailleského mírového systému, ale Střední Evropy vůbec.

V současné politické literatuře došlo k zpětnému pozitivnímu zhodnocení jak Vídeňského mírového kongresu, tak ideje Německého spolku. Dnes lépe chápeme, že ti, kteří se tehdy stavěli proti vytvoření německého národního státu, měli pravdu: vytvoření mocného gravitačního centra ve Střední Evropě v podobě německé národní (tehdy) monarchie bylo by dlouhodobě neudržitelné. Jak to vyslovil německý historik Heeren roku 1816 při otevření spolkového shromáždění Německého spolku ve Frankfurtu nad Mohanem: sousedům Němců a mezinárodnímu řádu vůbec "nebude nikdy lhostejné, jak bude zformován Centrální stát v Evropě!" a německý jednotný stát by se mohl rychle stát "hrobem svobody v Evropě". Mír z roku 1815 byl, jak poznamenává W. Gruber, něčím více než produktem klasické kabinetní politiky 18. století a nelze jej rozhodně hodnotit jako vítězství nějaké "reakce". Kdyby byl, jak se tvrdí, ideologicky fixován, tj. kdyby měl v centru všech úvah pouze princip udržení legitimacy, pak by se neudržel téměř jedno století. Mám je pak blízké především pochopení, které se tehdy prosadilo, že totiž Střední Evropa jakožto obecně akceptovaný útvar (ať je již politicky konkrétně zformována jakkoli) může existovat pouze jako faktor rovnováhy v Evropě. V roce 1815 byla zvolena federativní, spolková cesta řešení německé otázky, která měla (a také na dlouhou dobu vedla) vést právě k zajištění této rovnovážné funkce. Nebezpečí pak hrozilo ze

dvou stran: Německý spolek musel zůstat útvarem, v němž žádný ze států, a především Prusko a Rakouské císařství, nesměl získat převahu. A za druhé, jeho rovnovážná funkce, stanovená takovým vzepětím politického racionalismu, o jakém jsme hovořili, musela zůstat obecně akceptována a respektována.

Německému národnímu hnutí v 19. století se ovšem nestala vlastní maxima, plynoucí z rovnovážné funkce, že totiž politická podoba Střední Evropy musí být v souladu s potřebami celoevropského systému, spíše naopak, postupně v něm začala převládat ona "iracionální" komponenta, o níž jsme se již zmínili. Podíváme-li se například na rok 1848, vidíme, k jakým posunům došlo za pouhých třicet let. I když to není dokument nějakého zvláštního historického významu, přesto dovolte zmínit se o jednom kalendáři pro rok 1849, který vyšel v Německu na konci roku 1848. Jmenoval se Die neue Zeit a stálo v něm: "Německo je středem Evropy. Zde, ve Vídni nebo v Berlíně, shromáždí se kongres všech států Evropy, a to na 100 000 obyvatel jeden poslanec. Německo bude federalistický stát, v němž má vedoucí místo Prusko. Hlavním městem jeho bude Královec. Čechy, Morava a Slezsko jsou jeho součástí. K Německu budou připojeny pobaltské státy, Polsko dostane samostatnost. Rusko bude odříznuto od Severního moře a také od Černého a určeno k tomu, aby civilizovalo Sibiř. Rok bude začínat 21. březnem, dni začínají pondělkem, který se bude nazývat Dnem práce, pak bude Den snažení a touhy (Strebetag), Den společnosti, pak Dny bratrství, volnosti, Den mzdy a Den odpočinku. Jména svatých zmizí z kalendáře a budou nahrazena jmény slavných lidí z dějin lidstva." Prakticky to v kalendáři vypadalo takto: 21. prosince, den po svátku Džingischána, je oslavný den Husův, 22. prosince Jeronýma Pražského, 23. prosince den Žižkův a Prokopův, a hned vedle těchto svátků památný den Zikmundův a Savonarolův. (Citováno podle knihy Jindřicha Spáčila, Veškerá moc ve státě vychází z lidu. Kronika o kroměřížském sněmu, Kroměříž 1948.) Zatímco radikální Němci a Uhři dříve útočili na monarchii, jejími zastánci se stali mnozí významní Češi a Moravané. Právě Kroměřížském sněmu

byla poprvé veřejně vyslovena idea demokraticky uspořádaného mnohonárodnostního státu ve Střední Evropě. Stojí proti sobě tehdy dva sněmy: Frankfurtský a Kroměřížský, jeden reprezentuje ideu národního státu, druhý ideu mnohonárodnostního státu ve Střední Evropě. Frankfurt chtěl rozbít Rakouskou monarchii, Kroměříž ji chtěla reformovat, protože byla přesvědčena o její historické nutnosti. Byli to tehdy především čeští a moravští politikové, Palacký, Rieger, Brauner a další, kteří nejhluběji nahlédli do politických problémů Střední Evropy; dopis F. Palackého z 11. dubna 1848 do Frankfurtu nad Mohanem zůstává dodnes jedním ze základních dokumentů středoevropského politického myšlení. Je to jeden z posledních plodů politické racionality v tomto prostoru, který již začal být ovládán iracionálním, utopickým nacionalismem, značně vzdáleným politické realitě. Zvláště výrazně se to projevilo ve vývoji německého nacionalismu - připomeňme si například, že jeden z "frankfurtských", Ernst Moritz Arndt ve svých Fantaziích ke zprávě o budoucích německých ústavách z roku 1816 položil i základy rasové teorie: vycházel zde z organického pojetí národa, který je tím silnější, čím méně je v něm smíšené krve (odtud lze pochopit, proč Hitler nazval Vídeň velkou Blutschande). Iracionální, romantická komponenta německého národního hnutí, která hledala legitimaci politicky nereflektovaných názorů v oslavě údajně velkých epoch německých "národních" dějin, postupně dospěla k názoru, že národ není vlastně výsledkem a výrazem politické vůle, nýbrž něčím, co je jednotlivci dáno jazykem a dějinami, do čeho se vlastně nehodí. Národ se v tomto pojetí stává jakýmsi osudovým společenstvím, kterému musí jednotlivec sloužit a i se obětovat. Tento trend ještě zesílil po roce 1848, až se nakonec přidal k výraznému činu "politické vůle", k Bismarckem vytvořené Německé říši, aby ji postupně duchovně otrávil a přivedl ke zkažení, nebo lépe řečeno, byl jedním z prvků, který ostatní Evropu na Říši nejvíce odpuzoval a zahraničně politicky nesmírně poškozoval.

Pojetí národa jako osudového společenství vede nutně k tomu, že se národní jednotka a velikost stanou hodnotami samy

o sobě a jestliže se rozhodujícím měřítkem a jedinou cestou k nim stane mocenský stát, stát silný a jednotný, tedy národní stát, pak to téměř jistě znamená konec jakékoliv racionální středoevropské politiky. V této souvislosti si ještě jednou připomeňme racionalitu Vídeňského kongresu a systému, který vytvořil: veškeré změny v hranicích a teritoriálním vlastnictví vůbec byly spojeny s velkoryse pojatým ius emigrationis, spojeným s ochranou majetku. Tedy něco, co později téměř žádný národní stát nebyl schopen přijmout. Řeč národního státu byla jiná: úplné vysídlení, přesídlení, bezohledné vyhlazení, konečné řešení. Již Marx v roce 1848, když nahlédl, že vytvoření moderní průmyslové společnosti v Německu bude nejlépe vyhovovat jako organizační forma velkého národního státu (což se skutečně po roce 1871 stalo), spílal Čechům, kteří byli překážkou na cestě k tomuto státu a dokonce hrozil "bezohledným vyhlazením". Této dějinné filosofické aroganci a brutalitě stála Střední Evropa často v cestě, i za cenu toho, že nebyla vždy na úrovni moderního průmyslového vývoje. Je to tradice, ke které se můžeme hlásit: dáváme přednost služnosti a dobrým vztahům mezi lidmi a národy před technickou výkonností a průmyslovou velikostí.

Kořeny německého sjednocení byly dvojí: ekonomické a duchovní. V oblasti ekonomické to začalo vytvořením Německého celního spolku v roce 1834, který vytvořil uzavřený prostor od Lucemburska po Memel, od Štětína po Mnichov, prostor, který v podstatě ovládalo pruské úřednictvo. Hlavním problémem se pak stal znovu problém hegemonie ve Střední Evropě, hegemonie především politické, ale i ekonomické. Prusko záměrně vyostřovalo prusko-rakouskou rivalitu ve Střední Evropě a Rakousko, které bylo prezidiální mocností Německého spolku, ztrácelo v něm stále více svůj vliv, svou prestiž. Zjednodušeně řečeno, Prusko prostřednictvím destrukční a obstrukční politiky usilovalo o to, vyhnat Rakousko z Německého spolku a tedy z Německa vůbec, a tímto způsobem odstranit všechny překážky stojící v cestě k národnímu státu. Pro Rakousko se stala "pruská otázka" osudovou. Neustále se totiž nacházelo v dilematu: Prusko pro něj bylo na jedné straně nejnebezpečnější nepřítel,

a na straně druhé, především geopoliticky a ekonomicky, nejbližší spojenec. Pruská koncentrace na Střední Evropu začala ovšem vyhovovat odtatním velmocem, především Velké Británii, neboť pro ni to byl v podstatě návrat k roli, která byla Prusku vykázána Vídeňským kongresem, být "německou velmocí" oproti Rakousku jakožto "evropské velmoci" - jenže Rakousko přestávalo být "velmocí" vůbec!

x x x

R. Riemecková určuje rok 1866 jako osudový rok v dějinách Střední Evropy. Jako zásadní vidí ten fakt, že v Německu byl rakouský element, rozuměj nadnárodní element, vystřídán pruským elementem, zacíleným na vznik národního státu. Rok 1866 znamenal tedy porážku jediného perspektivního uspořádání Střední Evropy, uspořádání federalistického, znamenal vítězství maloněmeckého řešení. To je sice pravda, jenže v politice hraje velkou roli politická vůle a racionalita. A právě Rakousko nemělo žádnou adekvátní politickou koncepci, která by směřovala k výše zmíněnému federalistickému uspořádání. Zůstává například nepochopitelné, proč Rakousko nerozpoznalo význam a funkci nezávislých malých německých států, především v jižním Německu. Zánik jejich samostatnosti v roce 1871 byl pak skutečný a konečný zánik spolkového způsobu německé státnosti.

, V roce 1866 porazilo Prusko Rakousko u Hradce Králové a v celé šíři odhalilo vojenskou a hospodářskou zaostalost dunajské monarchie. Monarchie se ocitla v hluboké krizi, v níž již nedokázala odolat mocenským požadavkům Maďarů a namísto skutečného federalistického řešení národnostních problémů rok po porážce u Hradce Králové bylo provedeno rozdělení monarchie na dva státy s vlastními ústavami a vládami. Maďaři, kteří se již dávno předtím spojili se vším balastem středoevropského nacionalismu - vzpomeňme jen, kdy začali s jazykovou maďarizací (v roce 1844 odstranili latinu jako jednacím řeč z maďarského říšského sněmu a Slovákům a Chorvatům vnutili maďarštinu a již před rokem 1848 začal boj o úřední a školní jazyk),

a uveďme, že odtud byla jen krátká cesta k ideji "uherského" národního státu, zasadili první údery ideálu Střední Evropy.

Porážka v roce 1866 změnila do značné míry celou rakousko evropskou orientaci - Rakousko přestalo být fakticky "evropskou" velmocí a stalo se státem, bojujícím o nové možnosti přežití v průmyslové a vojensky silnější Evropě. V roce 1866 nejenže bylo vyhnáno z Německa, nýbrž také, přes vítězství u Custozzy a Lissy, z Itálie (ztratilo Benátky). Po staletí jednali Habsburkové v dimenzích Svaté říše římské, která zahrnovala Německo a také severní Itálii. Vypuzení Rakouska z těchto oblastí změnilo definitivně (po napoleonských válkách se Habsburkové stáhli úplně ze svých západoevropských držav a získali za to Salzburg a severní Itálii, čímž nastoupili jihovýchodní směr) jeho orientaci a dlužno říci, že směrem fatálním: na jihovýchod Evropy, na někdejší pomezí říše západořímské a východořímské, Rakousko se sice vracelo tam, kde slavilo skvělé úspěchy pod vedením prince Eugena na počátku 18. století, ale za situace již úplně jiné. Tehdy, za prince Eugena, splnila dunajská monarchie jedno ze svých nejvyšších poslání - poslání, pro které vlastně vznikla - ochránit Evropu před nebezpečím z Východu. Nyní o žádné dějinné poslání nešlo: obrat rakouské politiky na Balkán byl nechtěný, vynucený a byl provázen mnoha obavami. Boje s Turky se tehdy účastnily všechny národy monarchie, kdežto nyní vstupovala monarchie na Balkán rozdělená na dva státní celky, z nichž každý sledoval jinou politiku. K těmto problémům se však ještě vrátíme.

Roku 1871 vznikl první národní stát ve Střední Evropě, Německá říše. Problém jednoty německého národa nevyřešila, protože miliony Němců zůstaly mimo její hranice. Tvůrci tohoto státu Bismarckovi však ostatně o žádou takovou jednotu nešlo - Bismarckovi byl německý nacionalismus dosti cizí, myslel a jednal především pruský, v zájmu pruského království. Zatímco svobodný pán von Stein na počátku 19. století chtěl, aby Prusko zaniklo v Německu, protože ideu Říše (rozuměj Svaté říše) stavěl nad státní ideu, nechal Bismarck rozpustit Německo v Prusku, protože dával přednost centralistické státní

ideji. V průběhu francouzsko-pruské války však názorně poznal, jakou sílu má německé národní myšlení a dovedl ho pragmaticky využít. Bylo pak ostatně typické, že vlastní sjednocení bylo provedeno shora, bez účasti národa, parlamentu či jiných zastupitelských orgánů lidu. Bylo provedeno na základě rozhodnutí panovníků německých států (formálně se nová Říše stala panovnickým spolkovým státem); ústavní listina nového státu začínala: Jeho Majestát, král pruský, Jeho Majestát, král bavorský, Jeho Majestát, král württemberský... zakládají věčný spolek. Pruský král Vilém byl povolán císařem nové Říše. Byla to říše především pruská a nikoli německá, jak si postěžoval záhy například velkokníže Fridrich I. Bádenský, který napsal v jednom osobním dopise (Heinrichu Gelzerovi): "Nepokládám německý národ ještě za tak hluboce pokleslý, jak se soudí ve vedoucích kruzích říšské vlády. Říšská vláda se mně jeví o mnoho nemocnější než německý národ." Německá Říše jako uzavřený národní stát vsadila na jiné priority, než o jakých uvažovali mnozí němečtí myslitelé předtím - otázkou ovšem zůstává, zda vůbec mohla vsadit na jiné, když vznikla především na základě priorit ekonomických a vojenských. Německo se v této státně politické podobě nestalo nositelem evropské kultury a zprostředkovatelem výměny kulturních hodnot, podporovatelem svobody a práv (tak jako tomu mnohdy bylo ve středověku, vzpomeňme například na roli různých městských a jiných práv, která do Čech přinášel německý živel), nýbrž útvar, šířícím zbožnění moci a síly... V roce 1853 začal německý autor Rochau razit slovo "Realpolitik", které od té doby nezmizelo ze slovníku politiků středoevropské oblasti. Realpolitik od té doby znamená pouze respekt ke konkrétní moci státu, založené na síle armády, centralizaci moci, respekt spojený s despektem k individuálním právům lidským a občanským, ale i právům národů. Stálo by za studii ukázat jak se postupně měnily mnohé tradiční mravní a politické pojmy, jak se například v mnohých kruzích začala pokládat po pruském vzoru válka za jakousi zkoušku mravních sil a podobné záležitosti, které se ovšem na konci 19. století šířily nezávisle i v jiných evropských zemích, například v Anglii.

Způsob založení německého národního státu ovlivnil i jeho další osudy. Oproti R. Riemeckové však soudím, že nový stát-

ní útvar nebyl od samého počátku v Evropě vnímán jako "kritická veličina", jako útvar, který ohrožuje evropskou rovnováhu. Samozřejmě, že jisté obavy z této "německé revoluce" (Disraeli) vznikly, avšak u žádné z evropských velmocí nevedly k zásadnímu odporu. Nový německý stát mohl se možná stát součástí systému evropské rovnováhy, pokud by praktikoval nějakou racionální střeoevropskou politiku, tj. pokud by byl otevřen na Západ i na Východ, byl dostatečně flexibilní a nikoli státně statický. Německá říše vstoupila do evropského státního světa jako satureovaná velmoc, v jejímž nejvlastnějším zájmu je uchování, zajištění dosaženého a tudíž evropský mír. Bismarck nejpozději v roce 1875 jasně poznal, že nově vzniklé uspořádání Střední Evropy je maximum toho nesitelného pro ostatní Evropu a přísně tomu přizpůsobil svou politiku. Němci vybuodovali během jedné generace moderní výkonný industriální stát, avšak nová, nezvyklá velmocenská role v mezinárodním systému blokovala vnitřní politickou modernizaci, neboť působila směrem k prioritě vnějších aspektů existence státu. Politické a společenské pozice staré mocenské elity byly uchovány, moderní industriální společnost nedostala odpovídající nový politicko-sociální systém, který by byl schopen vytvořit podmínky pro nějaké nové řešení tradičních problémů. Do jisté míry připomíná tehdejší německá situace dnešní situaci Sovětského svazu. Němci nebyli schopni se zbavit neustálého oživování státně-mocenských komponent, včetně fenoménu strachu z možného obklíčení (Říše ve světě nepřátel), boje na "dvou frontách" atd. Tento způsob státní mentality vedl nutně k novému stavění hegemoniálních a imperiálních cílů, k jakési státní paranoie, spočívající v tom, že ze strachu před jistým ohrožením dělám přesně to, co k tomuto ohrožení povede; nová generace za Viléma II. se do jisté míry této rozpolcenosti i zbavila! Říše byla pro ni samozřejmostí, Střední Evropa nebyla pro ni problémem, nýbrž jakousi bází, odrazovým můstkem pro to, aby se Říše stala čtvrtou světovou velmocí.

Založení Říše bylo tolerováno ještě z jednoho důvodu, totiž pokud existovala dunajská monarchie jako zásadní prvek mocenské rovnováhy v Evropě. Postupné sbližování Říše a dunaj-

ské monarchie po roce 1871 však přineslo nebezpečí netolerovatelné: ---- velkoněmecké řešení problému Střední Evropy. S tím se dostáváme zpět k problematice Rakouské monarchie.

x x x

Idea národního státu ve Střední Evropě měla zhoubné následky, plynoucí především z vlastní středoevropské situace. Rozličné národnosti, obývající tuto oblast nikde netvořily uzavřené celky na jednom území, nýbrž vždy žily v rozličných propojeních, syntézách, sousedstvích. Idea národního státu s sebou nesla nutně názor, že v jednom státě musí být jeden "vládnoucí" národ a všechny ostatní národy tvoří tzv. menšiny, vůči nimž je praktikována vládou více či méně spravedlivá politika. Vytvoření národních států s sebou vždy přinášelo, i když ne-li hned, tak postupem času, různé krizové momenty. Nikde totiž nevznikl "čistý" národní stát, vždy část toho či jiného národa zůstala v jiném státě a podle měnící se politické situace se utvářely vztahy mezi těmito jednotlivými částmi národa. Jestliže příslušníci jednoho národa se stali "vládnoucím" národem v jednom státě, jeho ostatní příslušníci v jiných státech většinou chtěli se spojit se svou "vládnoucí" částí. Hrozilo i jiné nebezpečí: "vládnoucí" národ přímo podněcoval svou menšinu v sousedním státě, nikoli však proto, že by po ní toužil, nýbrž proto, že chtěl poškodit, oslabit nebo rozložit stát, ve kterém žila. Tento případ byl velmi častý v dějinách Střední Evropy. Nejvýrazněji se to projevilo v Hitlerově politice, neboť Hitlerovi, jak známo, velmi málo záleželo na Němcích, ať již sudetských nebo jihotyrolských, kteří žili mimo Říši - dovedl jich však politicky využít pro své politické plány. Nebo jiný případ, blízký našemu tématu: když v roce 1866 muselo Rakousko odstoupit Benátky Itálii, Giuseppe Mazzini vyhlásil v jednom článku požadavek připojení všech "neosvobozených" oblastí (irredenta), přičemž žádal nejen Istrii a Dalmácii, oblasti převážně osídlené Slovany, nýbrž také jižní Tyroly, osídlené Němci, a protože jediná cesta k těmto požadavkům vedla přes rozbití Rakouské mo-

narchie, i zde měl návod: "Rakousko se musí dobýt tím, že se různé národy, ze kterých se skládá, vzájemně proti sobě štvou a popouzejí". Toto je ovšem starý recept, na který Rakousko nejvíce doplatilo, zvláště poté, co připustilo dualismus a dovolilo Maďarům realizovat své sny o uherském národním státě. Od roku 1871 se stalo předmětem systematické zahraniční propagandy, která podporovala všechno, co oddělovalo jednotlivé národy monarchie, zvláště pak Čechy a Němce. Tehdy se zrodil oblíbený slogan: habsburský žalář národů, který účinně soutěžil s úsilím monarchie realizovat svůj státoprávní princip, kterým byla od roku 1848 a především v rakouské polovině říše od roku 1867 rovnoprávnost všech národů (§ 18 Státního základního zákona z 21. prosince 1867, který se odvozoval od § 21 Návrhu základních práv rakouských národů z roku 1848).

Zavedení dualismu v roce 1867 drasticky podkopalo možnosti habsburské středoevropské politiky, neboť tím byla otevřena nová kapitola v tragické pouti ideje národního státu Střední Evropou. "Nově" vzniklý maďarský Herrenvolk se pokusil o maďarizaci v oblasti, v níž žilo 7,4 mil. Maďarů, 2,6 mil. Rumunů, 2,6 mil. Srbů a Chorvatů, 2,1 mil. Němců, 2 mil. Slováků a 0,4 mil. Rusínů. Splnila se pak předpověď F. Palackého, kterou vyslovil v článku Idea státu rakouského v roce 1865: "Den svolání dualismu stane se, nutností přírody neodolatelnou, spolu také den narození panslavismu ve formě jeho nejméně žádoucí..." Maďarský pokus o národní stát vyprovokoval především jihoslovanský, velkosrbský nacionalismus, který se pak snažilo využít Rusko, usilující pod prapory panslavismu získat turecké dědictví. Jak jsme již řekli, vznik Německé říše v roce 1871 obrátil do značné míry směr rakouské politiky na jihovýchod, na Balkán, a Rakousko, které od roku 1866 ztratilo svou celoevropskou dimenzi a své evropské politické myšlení, se ocitlo "ve vleku". Nelze sice říci, že vznik Říše zapříčinil problémy dunajské monarchie, ale lze doložit, že je vyostřil. Rakousko se sice změnilo v liberálně orientovaný, parlamentaristicky řízený stát, avšak v národnostní politice nedokázalo uspět, mimo jiné také proto, že si zde samo vytvářelo nové a nové závislosti, faktické determinanty, zu-

žující jeho prostor k jednání. Jedny, a to nikoli nepodstatné závislosti vznikaly z rostoucí spolupráce ekonomické s německou velmocí. Ekonomická a politická závislost na německém národním státě pochopitelně nevytvářela žádné příznivé podmínky pro řešení jednoho z hlavních a naléhavých problémů rakouské národnostní politiky, pro řešení vztahů mezi Němci a Slovany. A navíc: jestliže dualismus, jak jsme již uvedli, vyprovokoval slovanský nacionalismus, muselo se to odrazit i ve vyostření německo-slovanského napětí v monarchii. Odpor vůči federalistickému řešení vycházel proto nejen z maďarských, ale i z německých kruhů. Dualismus vyvolal i další závislosti: Vídeň neměla možnost provádět v národnostní politice celoříšská opatření, spíše naopak, byla ve vleku maďarské národnostní politiky. Tímto způsobem, postupně a za spoluúčasti ještě celé řady dalších faktorů, přišla habsburská monarchie o svou historickou šanci: v době nacionalismu a vzniku národních států prokázat prakticky noanost a oprávněnost ideje nadnárodního státu ve Střední Evropě, ideje, která by legitimně navázala na ideu Svaté říše římské v nových podmínkách. Že tento pokus ztroskotal, lze počítat k jedné z podstatných příčin vzniku obou světových válek.

První světová válka vypukla na Balkáně a Rakousko, se na ní podílelo mimo jiné také svou neúspěšnou národnostní politikou. Na Balkáně se Jihoslované, Slovinci, Chorvati a Srbové, dělili mezi obě poloviny dunajské monarchie. Slovinci (1,3 mil.) žili především v Cislajtánii a obesílali parlament ve Vídni (poznámka na okraj: dodneška jsou to nejpracovitější a nejmírnější obyvatelé Balkánu); Srbové a Chorvati, kteří tvoří v podstatě jeden národ (i když to mnozí popírají) patřili vždy ke dvěma různým kulturním okruhům: Chorvati byli katolíci a Srbové ortodoxní. Princ Eugen osvobodil většinu Chorvatů a část Srbů z tureckého panství a na počátku 19. století pak vznikl povstáním samostatný srbský stát jako knížectví, které mělo pro ostatní Srby velkou přitažlivost. Chorvati se s konfesionálních a kulturních důvodů spíše klonili k Vídni než k Bělehradu a byli protivníky "velkosrbského" nacionalismu.

Byli však zklamáni: Vídeň měla svázané ruce Budapeští a obsazením Bosny a Hercegoviny pak prokázala jen svou politickou dezorientaci (žilo zde 674 000 Srbů, 334 000 Chorvatů a 548 000 srbochorvatských mohamedánů, kteří byli většinou majiteli půdy), neboť tím posílila vliv Ruska a vyostřila národnostní napětí. V roce 1903 došlo v Srbsku k vraždě krále Alexandra Obrenoviče a nový král Peter Karadžordžević zaměnil dosavadní prorakouskou politiku za proruskou. Malé srbské království (2 mil. obyvatel), tento malý národní stát se tím stal rázem dalším klíčovým bodem, odkud vedla cesta k rozbití dunajské monarchie. Snahy rakouského následníka trůnu Františka Ferdinanda o trialismus, tj. snahy o uspokojivější řešení slovenského problému, byly ukončeny jeho vraždou v Sarajevu, ze které se mohly těšit mnohé kruhy v monarchii i mimo ni: kruhy uherské, ruské, srbské...

Abychom však byli spravedliví vůči habsburské monarchii: byla až do konce garantem míru v Evropě, neboť její vinu na rozpoutání první světové války, vinu, srovnatelnou s vinou Anglie, Německa či Ruska, nemůže prokázaně tvrdit ani její největší kritik; její státní princip přečkal všechny výbuchy nacionalismu od francouzské revoluce a svou vůlí k obraně prokázala konečně i v první světové válce: na frontě padlo 1 200 000 vojáků ze všech koutů monarchie, jimž bych chtěl vzdát tímto čest.

A pouze jako konstatování porážky nadnárodního státního principu ve Střední Evropě a vítězství principu národního státu můžeme číst slova posledního císařského manifestu z 16. října 1918: "V souladu s vůlí národů má být Rakousko přetvořeno ve spolkový stát, v němž každý národ vytvoří na svém území vlastní státní útvar. Tato přeměna... má zaručit každému národnímu státu jeho samostatnost..."